

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**POLGÁRI ÉLETMÓD-POLGÁRI MENTALITÁS.
CSALÁD-, ÉLETMÓD- ÉS MENTALITÁSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK A
GYULAI LADICS HAGYATÉK ALAPJÁN
(1850–1950)**

Bódán Zsolt

Témavezető: Dr. Bartha Elek

DEBRECENI EGYETEM
Történelem és Néprajz doktori iskola

Debrecen, 2013

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A korábban mellőzött polgárság és polgárosodás kutatása a rendszerváltást követően kapott nagyobb lendületet. A történettudomány és szociológia mellett a paraszti polgárosulás kapcsán a néprajztudomány érdeklődése is a téma felé fordult. Ennek ellenére a polgárság a határterületén helyezkedik el a néprajz érdeklődési körének és néprajzi szempontból jelentősége elsősorban mintaadó voltában jelölhető meg. Az általa képviselt, sajátos mentalitása által meghatározott életmód, mint követendő életvezetési minta hatott a parasztságra, kijelölve a paraszti polgárosulás irányvonalát. Ahhoz, hogy ezt a folyamatot a maga teljességében megérthessük, nem elégséges pusztán a parasztság vizsgálata, a polgárság minél alaposabb, több szempontú kutatása is szükségeltetik.

Erre nyújt lehetőséget egy vidéki értelmiségi polgárcsalád, a Ladics família hagyatéka Gyulán, mely hazánkban unikális módon magába foglalja nem pusztán a több ezer tételt számláló családi irattárat, de a hozzá kapcsolódó komplex tárgyi hagyatékot is: a családnak több mint egy évszázadon át otthonául szolgáló lakóházat annak bútorzatával és felszerelésével, a Ladics családtagok használati és személyes tárgyait valamint a gazdag családi könyvtárat.

A kutatás fő célkitűzése ennek a komplex hagyatéknak az alapján, döntően a családi levelezés feldolgozása által, de más irattári és tárgyi emlékekre is alapozva az apró árnyalatokra is figyelve minél részletesebben feltárni egy vidéki polgárcsalád példáján keresztül a polgári életmód és mentalitás jellemző jegyeit a 19–20. század fordulóján.

A kutatás során egy kettős időkeretet alkalmaztunk: az 1880–1914 közötti évek intenzív vizsgálatához (elsődleges időkeret) egy tágabb, 1850–1950 közötti időszak vizsgálata (másodlagos időkeret) kapcsolódott, elsősorban a családtörténeten keresztül, mintegy háttérrel,

és egyben kitekintést adva az első időszak kapcsán feltárt eredményeknek.

2. Az alkalmazott módszerek

A kutatás során az interdiszciplinalitás elvét alapul véve igyekeztünk ötvözni a történettudomány, különösen a mikrotörténelem valamint a történeti antropológia módszertanát és szemléletét a néprajztudomány és a művelődéstörténet témánkhoz kapcsolódó eredményeivel. Ennek alapján, a vizsgálati lépték lekicsinyítése révén – mikro-antropológiai fókusz alkalmazásával – egyetlen konkrét vidéki polgárcsalád intenzív kutatása által, az antropológiai holizmus szemléletét érvényesítve, a mindennapi élet valamennyi apró részletére kiterjesztve a vizsgálandó területek körét a dualizmuskori polgári életmód és mentalitás egy rendkívül gazdag, az apró árnyalatok megjelenítésre is képes feltárását céloztuk meg.

A kvalitatív jellegű elemzés, az émikus látásmódra való tudatos törekvés, és a kutatás célkitűzései a dokumentumok egyediségének fontosságát hangsúlyozó adatfeldolgozást igényeltek, melynek a személyes dokumentumok, mindenekelőtt a kiterjedt levelezés lehetett elsődleges forrása. Ennek megfelelően az elemzés alapját a hagyaték mintegy 2000 tételt számláló családi levelezése adta, melynek értelmező feldolgozása által, a kvalitatív társadalomkutatás módszertanát alkalmazva, az empirikus anyagból kiindulva a megalapozott elmélet teóriája mentén törekedtünk válaszokat találni az általunk vizsgált kérdésekre: milyen fontosabb jellemzői voltak egy vidéki értelmiségi polgárcsalád életmódjának az 1880–1914 közötti időszakban, s ezen keresztül a polgári mentalitás milyen elemei tárhatóak fel.

A mentalitás kifejeződéseként értelmezett életmód komplex-összetett területét praktikus okokból három nagy analitikus kategória –

hétköznapok, ünnepek, társasági élet-szabadidő – keretén belül értelmeztük, kiegészítve egy, negyedik területtel, a családtörténettel. Ez alapjaiban határozta meg a disszertáció szerkezetét. A bevezetést követő első fejezet a Ladics család történetével foglalkozik háttérét adva az értekezés további részének, majd a família századfordulós polgári életmódját bemutató három fejezet következik, melyen belül külön egységet képez a hétköznapok világa, a társasági élet szabadidő szórakozás kérdései illetve az ünnepek világa. A disszertációt a Ladics család példája kapcsán a 19. század végi vidéki polgári életmód és mentalitás legfontosabb elemeit számba vevő összegző fejezet zárja.

3. Az értekezés új tudományos eredményei

I. A családtörténet tanulságai.

A Ladics família története két klasszikus történeti modell, a „self made man” és a „Buddenbrook-effektus” által vált értelmezhetővé. A család felemelkedését megalapozó Ladics György egyszerű iparoscsaládból indulva, elsőgenerációs értelmiségiként emelkedett Békés megye legtekintélyesebb polgárai közé, saját erejére, támaszkodva, igazi „self made man” módjára. A sikeres életút mögött a külső és belső tényezők együtthatását fedezhetjük fel. A külső tényezők közül a polgári Magyarország társadalmi mobilitásnak szélesebb teret nyitó lehetőségeit kell kiemelnünk, míg a belső tényezőket a lehetőségekkel élni tudó Ladics György személyes tulajdonságaiban kereshetjük: tehetség, szorgalom, kitartás, a munka becsülete, takarékos és mértékletes életvitel. Összességében a Webber által megfogalmazott „protestáns etika” puritán felhalmozó értékrendjével egybevágó, a munka tiszteletén alapuló polgári értékrend és mentalitás.

A család következő generációinak története igazodik a Buddenbrook-effektushoz. Az örökösök második és harmadik

generációja nem tudta megismételni az „alapító” teljesítményét. Ladics György gyermekei – támaszkodva az apjuk által kivívott társadalmi presztízszre – még szép karriert futottak be, megőrizve a családi vagyont és tekintélyt, de tovább emelni már nem tudták azt, míg unokái idejében a család egyértelműen leszálló ágba került, s a közélettől visszahúzódva egy szolid polgári létben élte mindennapjait a világháborút követő kommunista fordulatig.

II. A polgári életmód jellemzői a Ladics család példáján

1. Férfiszerep egy polgárcsaládban. Ladics György életében – a család boldogulása érdekében – a karrierépítéssel összekapcsolódó vagyongyűjtés központi szerepe, kiegészülve a mélyről való felemelkedés tapasztalatával, együttesen a munka, mint központi érték tiszteletéhez vezettek. Jól példázza ezt az a komoly munkaterhelés, melyet az ügyvédi praxisa, sokoldalú közéleti szerepvállalása a személyesen irányított birtok ügyeivel kiegészülve jelentettek számára. Ezzel az életmóddal lényegében igazodott a korának férfiközpontú társadalmi megkövetelt jellegzetes szerephez. Eszerint a férfiak elsődleges feladatát jelentette a középosztálybeli „úri életvitelhez” szükséges jövedelem, anyagi háttér megteremtése, a napi munka által, mely egyúttal számukra biztosította a jövedelemszerzés és az anyagiak fölötti rendelkezés jogát, ami megmutatkozott a család belső hierarchiájában és a döntési helyzetekben is.

2. Női szerep egy polgárcsaládban. A dualizmus kori társadalom férfiközpontúsága és a női szerepekről kialakított hagyományos kép alapján a középosztálybeli családokban a nők feladata jellemzően az otthon falain belülre korlátozódott. A jó gazdasszony, jó családanya és jó feleség hármassága megdönthetetlennek látszott a korszak nagy részében. Bár a századfordulótól a nőkről alkotott hagyományos kép kezdett megváltozni, teret engedve más típusú életutaknak is, a Ladics

család asszonyai mindvégig megmaradtak a hagyomány nyújtotta keretek között. A ház asszonyának, elsődleges feladatát a háztartás fenntartása és folyamatos működésének biztosítását jelentette. Kiemelt jelentőséggel bírt a család élelmezésének megszervezése, rövidtávon a mindennapi ételek biztosítása és hosszútávon a megfelelő készletek felhalmozása által. Másik fontos terület volt a házfenntartásnak a kérdése, vagyis az olyan tételek beszerzése, melyek a háztartás „zökkenőmentes” működését biztosították, valamint a rend, a külső és belső környezet tisztaságának a biztosítása is. A munkák szervezése és irányítása mellett azok személyi feltételeinek biztosítása is a ház asszonyának hatáskörébe tartozott. A háztartás vezetése mellett a gyerekevelés kérdései szintén a ház asszonyára hárultak elsődlegesen, csakúgy, mint a polgári társ élethez kapcsolódó reprezentáció.

3. A gyermek egy polgárcsaládban. A 19. század folyamán a gyermek mindinkább a család középpontjába került, ami összekapcsolódott a gyermeknek, mint a családi jövő zálogának szemléletével. A Ladics családban ez elsősorban a gyermekek kiskortól meginduló gondos neveltetésében, majd későbbi iskoláztatásában mutatkozott meg. A Ladics fiúk esetében a minél magasabb iskolai végzettség megszerzésére való törekvés, a nyelvtudás fontossága, a megcélzott értelmiségi pályák, (ügyvéd, orvos, mérnök) a társadalmi státusz megtartást, megerősítést voltak hivatottak biztosítani. A lányoknál a zárda és a magánórák által biztosított gondos nevelés a hagyományos női szerepek betöltésére készítette fel, s a házasság által megszerezhető kapcsolati tőke révén erősíthette a család pozícióját.

4. A környezet, mint a polgári életmód színtere. Az általunk vizsgált család polgári életmódjának kereteit az a szűkebb és tágabb környezet jelentette, melyben a Ladicsok mindennapi életüket élték. Tágabb értelemben ezt egy a korszakban látványos fejlődést megélt – mégis csak korlátozott mértékben városias – vidéki megyeszékhely, Gyula jelentette. A város képviselte épített környezet mellett a Ladicsok

mindennapi életvitele szempontjából legalább ekkora fontossággal bírt az általa biztosított társadalmi közeg, benne a megye többi településénél erősebben jelenlévő középosztályi réteggel. A szűkebb értelemben vett környezet alatt a Ladicsok otthonát értjük, mely a korszak jellegzetes polgári otthonainak valamennyi lényeges vonását megjelenítette. A család 7 szobás házában egyértelműen elkülönültek a privát szféra és a társasági élet terei. A családfő szabadfoglalkozású értelmiségi pozíciójából adódóan a házban mindvégig helyet kapott egy úriszobairoda. Emellett a ház további jellegzetes helyiségei voltak a reprezentációs célokat szolgáló, s a házat a „külvilággal” társadalmilag összekapcsoló szalon, a vendéglátásnak és közös családi étkezéseknek egyaránt helyet adó ebédlő és a magánszférát megjelenítő hálószobák. A házban az 1870-es évek közepétől fürdőszoba is volt. Az egyes szobák berendezését a funkcióhoz igazodó, a 19. század fontosabb bútorstílusait megjelenítő polgári enteriőrök képezték. A Ladicsok lakáskultúrája is példázza a polgári otthonok kettős jellegét: a családisság mellett a reprezentáció is hangsúlyosan megjelenik bennük.

5. Társasági élet, szabadidő, szórakozás. A polgári életmódhoz szervesen kapcsolódó jellegzetes társasági élet jól dokumentálhatóan hozzátartozott a Ladicsok mindennapjaihoz és ünnepeihez. Ennek intézményes kereteit a különböző klubok, körök, egyletek adták. Gyulán a két legtekintélyesebb az 1841-ben alapított Úri Kaszinó és az 1861-ben létrehozott Polgári Kör volt. Előbbinek mind Ladics György, mind fia László hosszú éveken át voltak elnökei, ami szemléletesen mutatja társadalmi megbecsültségüket. A klubok, és körök elsősorban a férfitársadalom intézményei voltak, lehetőséget kínálva olvasásra, kártyázásra, beszélgetésre, bár az általuk szervezett bálók elképzelhetetlenek lettek volna a hölgytársaság nélkül. A farsangi időszak, az őszi hónapok vagy éppen a szilveszter este báljai egyébként is a társas élet legfontosabb eseményeinek számítottak. Csakúgy, mint a középosztálybeli családok körében nagy népszerűek örvendő színházi

előadások és hangversenyek. A nők számára az aktív társasági élet intézményes kereteit a különböző jótékonyági egyletek kínálták: a legismertebbnek közülük az 1870-ben alapított Gyulai Nőegylet számított. A mindennapi társasági élet legfontosabb alkalmát a kölcsönös látogatások, vizitek jelentették. Az inkább rövid, villámlátogatásszerű vizitek mellett fontosak voltak még a kölcsönösségen alapuló ebéd, uzsonna, vacsora meghívások vagy a fiatal társaságok összejöveteli, házbáljai. Kedvelt kikapcsolódási forma és egyben a társas élet alkalmát a séta. A változó testkultúra, az egészséges életmód, a természethez való vonzódás adta a népszerűségét középosztálybeli körökben a tavaszi hónapok szabadba tett kirándulásainak, piknikjeinek (majális, juniális) csakúgy, mint a nyári hónapok üdüléseinek, fürdő látogatásainak. Szintén ehhez kapcsolható a sport, mint szabadidős tevékenység egyre nagyobb jelentősége is a 19. század utolsó harmadától. A szabadidő eltöltésében az egyéni elfoglaltságoknak is széles tere nyílt. Ilyennek számított az egyre népszerűbb olvasás, de említhetjük a különböző hobbijellegű tevékenységeket, például a rajzolást, festést vagy éppen a dísz tárgyak, képeslapok, bélyegek gyűjtését, csakúgy, mint a nők körében a továbbra is nagynépszerűségnek örvendő kézimunkázást.

7. Ünnepek egy gyulai polgárcsaládban. A Ladics család ünnepi életéről szólva a kiindulási alapnak a magyarság keresztény kultúrkörhöz való tartozását tekinthetjük. A családi levelezés alapján a Ladicsok ünnepei életében a karácsony állt az első helyen. Mellette az egyházi év másik két nagy ünnepe a húsvét és a pünkösd jelent meg leggyakrabban a levelezésben, valamint a polgári év kezdete, január elseje, míg az emberélet fordulóihoz kapcsolódó ünnepek illetve a családi ünnepek köréből a név- és születésnapokat emelhetjük még ki. A farsang időszaka intenzív társasági életével és báljaival különösen a fiatalság levelezésének volt kedvelt témája.

Az ünnepi alkalmak döntő többségénél azok leghangsúlyosabb vonásának családi jellegüket tekinthetjük. A Ladics levelezés egyértelműen tanúsítja, hogy az ünnepek a szűkebb családon belüli kapcsolatok, illetve a család és a tágabb értelemben vett rokonság közötti kapcsolatok ápolásának első számú alkalmi voltak. Az ünnepek közösségteremtő, csoportkohéziót erősítő funkciója jelenik itt meg a családi-rokonsági kör szintjén.

Az ünnepek legtöbbször elmaradhatatlan eseménye volt a közös családi étkezés, melyhez egyes kiemelt ünnepek kapcsán speciális ünnepi ételek is kapcsolódhattak, mint karácsonykor a pulyka, húsvétkor a sonka, vagy mindhárom nagy ünnep esetében a kalács. A gazdag és változatos ünnepi étkezés az ünnepélyesség fokozása, az ünnep és az öröm behaviorista szemléletű összekapcsolása mellett kétségtelenül a reprezentáció céljait is szolgálta. Szintén értelmezhető a reprezentáció kifejeződéseként a megnövekedett ünnepi fogyasztás, nem elsősorban az ételekre, hanem az ünnepek többségével együtt járó ajándékozás szokására utalva, például a karácsony, húsvét, Mikulás, születésnap, névnap, keresztelő, esküvő kapcsán. Szintén említhetjük az ünnepi öltözet vagy éppen az ünnepi díszbe öltöztetett lakás reprezentációs voltát is.

A Ladics hagyatékban az individualizálódó ünnepekre vonatkozóan is találhatunk adatokat: a születésnapok szerepének felértékelődése épp úgy megfigyelhető, mint a házassági évfordulók számon tartása vagy éppen az ezüstlakodalom megünneplése. Érdekes viszont, hogy a korszakban megjelenő nemzeti-állami ünnepek kimaradnak a beszámolókból.

III. A Polgári mentalitás jellemzői a Ladics család példáján.

1. A munka ethosza. A Ladics György által képviselt polgári mentalitásnak a középpontjában a karrierépítés, a vagyon- és

pozíciószerezés, illetve mindezek által a család tisztességes megélhetésének, boldogulásának, és előmenetelének biztosítása állott. A Ladics család feje – magát leveleiben több alkalommal munka embereként jellemezve – életét, és pályáját meghatározó központi elvnek a munka becsületét tekintette. Tipikus példája volt a korszak haladásba vetett hitével átitatott, a közösségéért tenni akaró polgárának. Életében a munka volt az eszköz – jó házassága mellett – amely révén társadalmi emelkedésével párhuzamosan vagyona jelentős gyarapodását is elérte.

2. A takarékoság. A munka ethosza egyértelműen a takarékosággal, mértékletességgel, józan-beosztó életvitellel kapcsolódott össze a család életvezetési elveiben. A családfő által szigorúan megkövetelt, a Ladicsok mindennapi életét átszövő takarékoságot számos gyakorlati példa támasztja alá a háztartásvezetés kérdéseitől a ruházatkodáson át a gyerekek taníttatásáig. Különösen a luxusnak minősített, elkerülhető kiadások kapcsán jelent meg a puritán életvitel, mint norma megkövetelése a családon belül.

3. A család, mint érték. A Ladics hagyaték alapján feltárható polgári mentalitásban a munka és takarékoság mellett a leghangsúlyosabb vonásnak a család, mint önmagában való érték megjelenését tekinthetjük. A munka és az általa szerzett vagyon nem pusztán önmagáért való, a fő célja a család, illetve a birtokolt javak által a családtagok boldogulásának biztosítása.

A család, mint érték a harmonikus, nyugodt családi élet ideáját is magába foglalta. Az ehhez igazodó patriarchális családkép – a fentebb már bemutatott hagyományos nemi szerepek fenntartásával – a Ladicsok esetében mindvégig meghatározó volt.

4. A tudás, mint érték. Az értékrend eddig ismertetett jellegzetes elemei – a munka ethosza, a mértékletes, takarékos életvitel, a család központi szerepe – legmarkánsabban, explicit formában, a gyermeknevelés terén jelentek meg a Ladicsoknál. A már játékaikban a felnőttkor jellegzetes szerepeikre készülő Ladics gyerekek esetében is

külön hangsúly helyeződött a nevelés-oktatás kérdésére. A fiúk legalább érettségiig, még inkább diplomáig tartó képeztetése, a számos magánórával, utazásokkal szélesített alpműveltség, alapos nyelvismerettel megerősítve voltak hivatottak a Ladics György által kivívott családi presztízs utódok általi fenntartását biztosítani. A család tekintélyét megalapozó első gyulai Ladics világméretű gondos nevelésnek és iskolázatásnak, mint a személyes életpályán keresztül megtapasztalt, és működőképesnek bizonyult életmódstratégiának központi szerep jutott.

5. A reprezentáció. A polgári mentalitás Ladics család példáján keresztül eddig feltárt képe az életmód egyes területein megjelenő reprezentáció kategóriájával árnyalható, egyfajta mentalitásbeli kettőséget alkotva. Ez leginkább abban ragadható meg, hogy az életvitel szervezése során a családban az alapot mindig a takarékoság, mértékletesség, és a luxus kerülése jelentette, de mindez egy magasabb nívószerűen. Legszembetűnőbbben ez a fogyasztás példáján keresztül világítható meg: nem az élvezeti cikkek elvetése, hanem azok minél kisebb ráfordítással való megszerzése tűnik a kettős szemlélet lényegének. Nem a minden áron való, hanem a család társadalmi állásának megfelelő életvitel melletti takarékoság és józan világszemlélet a jellemzője ennek a mentalitásnak. A puritán elvek érvényesülése inkább a hétköznapiak sajátjának tekinthető, míg a társasági élethez, vagy az ünnepekhez kapcsolódó reprezentáció kétségtelenül hangsúlyosan jelenik meg a család életében. Olyan tetteket említhetünk itt, mint a vendégek fogadása, ebéd és vacsorameghívások, de utalhatunk a kulturális fogyasztás elemeire is, mint a könyvek vásárlása vagy a színház, hangverseny látogatások vagy éppen a költséges fürdőzések.

IV. Kitekintés.

A Ladics család hagyatékának kutatása lehetőséget teremtett egy vidéki polgárcsalád mindennapjai, hétköznapi és ünnepi élete legfontosabb mozzanatainak feltárására, és a mögöttük megragadható mentalitás vizsgálatára. A kutatás eredményei a polgárság kapcsán a történeti szakirodalomban az életmód és mentalitás kérdéseiről korábban általános jelleggel megfogalmazott, de empirikus anyaggal csak részben alátámasztott jellemző jegyeinek megerősítésére vezettek. A Ladics család életmódmintái igazodtak a korszak jellegzetesnek ítélt polgári életviteléhez s a mögöttük felsejlő mentalitásbeli elemek egybevágtak a „protestáns etika” Max Weber által meghatározott értékrendjével, kiegészülve a reprezentativitás, mint státuszjelző funkció hangsúlyos jelenlétével. A megrajzolt kép pillanatfelvétel jellegű, a 19–20. század fordulójára érvényes. Mind az életmód, mind a mentalitás esetében a két világháború között, majd a kommunista Magyarország időszakában jelentős változásokkal számoltunk. A hagyaték további kutatása lehetőséget kínál ezeknek a folyamatoknak a feltárására is, s így a családtörténet mögött csak felsejlő változásoknak az elemzése révén a polgárság illetve a magyarországi polgárosodás folyamatának teljesebb megértésére.

4. Az értekezés témájában született publikációk

1, „Karriertörténet a dualizmus korából” – a gyulai Ladics család. In: Dománszki Gabriella (Szerk.): A lehetőségek országa. Polgárosodás a 19. századi Magyarországon. Bp., 2010. 140–147.

2, Háztartási naplók egy gyulai polgárcsalád hagyatékában. In: Erdész Ádám (Szerk.): Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics család történetéből. Gyulai füzetek 18. Gyula, 2011. 101–124.

3, Séták, vizitek, bálók. Egy polgárlány élete Gyulán az 1880-as, '90-es évek fordulóján. Bárka. 2011/5. 65–70.

4, Egy gyulai polgári háztartás a századfordulón a háztartási naplók tükrében. In: H. Németh István-Szívós Erika-Tóth Árpád (Szerk.): A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Bp., 2011. 378–388.

5, Egy gyulai polgárcsalád karácsonya a századfordulón. Ethnographia. 2011/4. 373–389.

6, Ünnepek és Hétköznapiak. Egy gyulai polgárcsalád élete a Horthy-korszakban. In.: Szatmári Imre (Szerk.): A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 36. Békéscsaba, 2012. 178–203.